

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 3

İstanbul — 1985

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞUNU ETKİLEYEN SOSYO-POLİTİK, KÜLTÜREL VE EKONOMİK NEDENLER

Yrd. Doç. Dr. Bekir KARLIĞA

İslâm düşüncesi; kaynağı ve özü itibâriyle ilâhî, etkisi ve sonuçları itibâriyle de beşerî bir düşünce sistemidir¹. Bu düşünce sisteminin ilâhî cephesi, kaynağı vahiy olan insanüstü şartların mahsûlüdür. Beşerî cephesi ise bazı ekollerin insanüstü nitelik verme gayretlerine rağmen kaynağı insan akli olan beşerî şartların ürünüdür. Şu halde bu düşünce sisteminin beşerî cephesini incelerken insan menşe'li bütün düşünce sistemlerinde etkili olan determination (sebeup-sonuç ilişkisi) prensiblerinin burada da etkili olduğunu göz önünde bulundurmak icâbeder.

İslâm düşüncesi kavramı henüz yeni olduğundan, bu düşünce sisteminin sahası ve sınırları tam olarak tesbît edilebilmiş değildir. Bazı düşünür ve ilim adamları, İslâm düşüncesi kavramıyla, İslâm'ın topyekûn insan, hayat, Kâinât ve Allah görüşünü ifâde etmeye çalışırken² çoğunluğunu orientalistlerin teşkil ettiği büyük bir araştırmacı grubu da bu kavramı, İslâm felsefesi, kelâm ve tasavvuf ile sınırlandırmaktadırlar³.

İslâm düşüncesinin beşerî cephesinin kurulup gelişmesinde şüphesiz ki sosyal, siyâsî, ekonomik ve kültürel etkenlerin büyük rolü ol-

- 1 Muhammed el-Behiyy, el-Cânib el-İlâhî min et-Tefkîr el-İslâmî, 32-34.
- 2 Seyyid Kutub, Hasâis et-Tasavvur el-İslâmî, 8-9; H. Ziya Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, I, 1-2.
- 3 Muhsin Mehdi, Çağımızın İslâm Düşüncesinde İslâm Felsefesi, I. F.D. XIX, 133-134; Henri Corbin, Histoire de la Philosophie Islâmique, I, 6-7.

muştur. Biz burada bu temel faktörlerden üçünü, kaynaklarına inerek incelemeye çalışacağız.

a — Sosyo-Politik Nedenler :

Resûlullah (S.A.) hayatı boyunca müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlamaya çalışmıştır. O hayatta iken müslümanların her proplemine uygun çareler bulmuş ve vahiy kaynağından aldığı emirlerle kuvvetli bir İslâm toplumu vücûda getirmiştir. Ne var ki Onun vefâtı ile birlikte vahiy kaynağı kesilmiş ve gelişen problemlere farklı çözümler aranmaya başlanmıştır. Böylece müslümanlar arasında değişik fikirler ortaya çıkmıştır. Nitekim peygamberin vefâtından üç dört gün önce beliren ve İslâm tarihine «kalem kırtâs olayı» diye geçen hâdise İslâm toplumunda düşünce ayrılığının temelini teşkil etmiştir⁴.

Özellikle Şîa tarafından fazlasıyla bahis mevzû edilen bu olay ile ilgili olarak Buhârî şu bilgileri vermektedir :

«Süfyân, Süleymân el-Ahvel'den nakleder ki, Saîd ibn Cübeyr İbn Abbâs (Abdullah)ın şöyle dediğini bildirmiş : Perşembe gününü biliyor musunuz? O gün Hz. Peygamberin ağırları artmıştı. O sırada dedi ki : Bana bir şey getirin, size bir yazı yazayım da benden sonra ebediyen sapıtmayasınız. Bunun üzerine orada bulunanlar tartıştılar. Halbuki hiçbir peygamberin yanında tartışmak doğru değildi...»

Yine Abdullah ibn Abbâs'tan nakledilen bir başka rivâyette de bu hâdise şöyle ifâde edilir :

«Ali ibn Abdullah der ki : Bana Abdürrezzâk haber verdi. Ona Ma'mer, Zührî'den nakletmiş. Ona da Ubeydullah ibn Abdullah ibn Utbe, ibn Abbâs'ın şöyle dediğini bildirmiş : Resûlullah (S.A.)ın vefâtı yaklaştığında evinde bazı kimseler bulunmaktaydı. O; gelin size bir yazı yazayım da bundan sonra bir daha sapıtmayın, dedi. Orada bulunanlardan bir kısmı dediler ki : Resûlullahın ağrısı baskın geldi. Kur'an ise sizin yanınızdadır. Bize Allah'ın kitabı yeter. Evde bulunanlar ihtilâfa düştüler. Bir kısmı; getirin size yazı yazsın da bir daha sapıtmayasınız, derken; bir kısmı da bundan başka (söz) söylüyordu. Konuşmalar fazlalaşıp ihtilâf artınca Resûlullah; kalkın (gidin), demişti⁵.»

4 Şehristânî, el-Milel v'en-Nihal, I, 22.

5 Buhârî, Sahih, V, 137-138, Kitâb el-Mağâzi, Bâb: 83; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I, 22.

Tarihî kaynaklara göre bu olayın yegâne râvîsi olan Abdullah ibn Abbâs peygamberin vefâtı sırasında onüç ondört yaşlarında bir delikanlı olup, peygamberin evinde bizzât hazır bulunmamış, ancak başkalarından duyduğunu aktarmıştır⁶.

Resûlullah'ın vefâtı haberi bir anda Medîne'de yayıldı. Müslümanlar peygamberin mescidinin yanındaki Hz. Âişe'nin evinin çevresinde toplandılar. Medîne'nin iki mil uzağındaki evine gitmiş olan Hz. Ebubekir, haberi alır almaz Medîne'ye gelerek paniğe kapılmış olan halkı teskîn etmeye çalışmış ve : «İmdi, sizden her kim Muhammed (S.A.)'e ibâdet ediyorsa, iyi bilsin ki Muhammed (S.A.) ölmüştür. Sizden herkim de Allah'a ibâdet ediyorsa, iyi bilsin ki Allah diridir, ölmez. Çünkü Allah Teâlâ : «Muhammed, ancak bir peygamberdir, ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Yoksa O, ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz?»⁷ buyuruyor demiş ve âyeti sonuna kadar okumuştur.»⁸

Hız. Peygamberin yakınları onun techîz ve tekfîni ile uğraşırken bir başka grup ta onun yerine geçecek kişinin kim olması gerektiğini kararlaştırmak üzere Benü Sâide yurdunda toplanır.

Hız. Ebubekir ile Ömer Peygamberin na'sı başında iken adamın biri Hız. Ömer'i çağırarak, Ansâr'ın Benü Sâide Sakîfesinde toplandıklarını ve bir kargaşanın çıkabileceğini haber verir. O da durumu Hız. Ebubekir'e anlatır. İkiisi birlikte gidip ihtilâfı çözümlenmek isterler. Fakat oraya vardıklarında; Ansâr'ın kendilerinden birini Resûlullah'ın yerine seçmek üzere olduklarını görürler ve işe müdâhale ederler.

Benü Sâide sakîfesinde toplanan Ansâr'ın başkanlığını Sa'd ibn Ubâde yapıyordu. Kaynakların belirttiğine göre; Sa'd, peygamberin vefâtı haberini alır almaz, Ansâr'ı toplayarak onların müslümanlığa yaptıkları hizmetleri sıralamış, Mekke'li Kureys'in Peygambere kısa zamanda imân etmediğini ve Peygamberi yurdundan kovduğunu, kendilerinin ise Peygambere ve arkadaşlarına ev sahipliği yaptıklarını belirtmiş, «nihâyet onu Allah sizin aranızdan aldı. Vefât ederken sizden hoşnûd, gözü yerinde olarak ayrıldı. Öyleyse siz elinizi sağlam tutun, çünkü bu husûsta (hilâfet) siz insanların en haklısı ve en evlâsısınız.» diyerek sözünü bitirmişti⁹. Bunu duyan Ansâr onu doğrulamışlar ve bu işe en uygun kişinin kendisi olduğunu belirtmişlerdi.

6 Mevlânâ Şibli, Fârûk Ömer, I, 101-104; Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 310.

7 Âl-i İmrân, 144.

8 Buhârî, Sahih, V, 143. Kitâb el-Mağâzi, Bâb: 83.

9 İbn Kuteybe ed-Dineveri el-İmâme ve's-Siyâse, I, 12-13.

Hız. Ebubekir, beraberinde Ömer ve Ebu Ubeyde ibn el-Cerrâh olduğu halde Benu Sâide Şakîfesine giderler. Hız. Ebubekir durum değerdendirilmesi niteliğinde bir konuşma yapar, Muhâcirlerin ve Ansârın yaptıkları hizmetleri anlatır. Kendilerinin dinin kaynağı bir kabîle, Ansârın ise vezirleri mertebesinde olduğunu belirtir. Kardeşlerini kıskanmamalarını ve hilâfet görevini onlara vermelerini, bunun için iki uygun aday tesbît ettiğini, bunların Ömer ve Ebu Ubeyde olduğunu bildirir. Söze karışan Ömer; sen mağarada Peygamberin arkadaşı olarak bulunduğun ve vefât etmezden önce onun yerine imâmlik yaptığın için, kimse senin önüne geçemez, der ve Hız. Ebubekir'in hâlife olmasını ister.

Bu konuşmalardan sonra bir kişi Ansârdan, bir kişi Muhâcirlerden olmak üzere ikili konsey kurulması teklif edilir ve bunun meseleyi çözümleneceğı belirtilir. Buna karşılık veren Hız. Ebubekir ilk söylediklerinin tekrarı niteliğinde olan bazı şeyler söyler. Daha sonra Habbâb ibn Münzir ayağa kalkarak, hilâfetin Ansârın hakkı olduğu yolunda sözler söyler ve bu hakka sahip çıkılması gerektiğini belirtir. Eğer «kâbul etmezlerse, sizden bir emîr, bizden bir emîr» teklifini tekrârlar.

Yeniden Hız. Ömer söz alarak, «İki kılıç bir kında aslâ birleşemez. Allah'a andolsun ki, araplar peygamberin başka bir kavimden, hâlefinin başka bir kavimden olmasını istemezler.» diyerek kendilerinin Hız. Muhammed'in akrabaları ve dostları, dolayısıyla onun mirâscısı olduklarında kimsenin kuşkusu bulunmayacağını ifâde eder¹⁰. Ona karşılık veren Habbâb ibn Münzir fikirlerinde ısrâr ederek, sonunda, «Kim benim dediğimi reddederse Allah'a andolsun ki onun burnunu kılıcımla kırarım» der¹¹. Hız. Ömer kendisiyle Habbâb arasında eski bir çekişme olduğu için bir daha bu konuda bir şey söylemeyeceğini belirtir.

Nihâyet Hazreç kabilesine mensup olan Beşir ibn Sa'd, Ansârın değerini belirttikten sonra, Kureys'in faziletini ve halifenin onlardan olması gerektiğini bildirir. En sonunda Hız. Ebubekir kalkar ve bir konuşma yapar, Hız. Ömer ile Ebu Ubeyde ibn el-Cerrâh'ı tekrâr teklif eder. Hız. Ömer ise Ebubekir'in bu göreve en uygun olduğunu gerekçeleriyle anlatır ve «Elini uzat ta sana biât edeyim.» der, biât eder. Onun arkasından Beşir ibn Sa'd biât eder ve onu, diğerlerinin biâtı takip eder. Böylece Hız. Ebubekir'e biât işi tamamlanır.

10 İbn Kuteybe, a.g.e., I, 15.

11 İbn Kuteybe, a.g.e., I, 15.

Ancak ikinci görüşün taraftârı olan Ansârın lideri Sa'd ibn Ubâde, Hz. Ebubekir'e biât etmekten kaçınır. Ebubekir'in ölümünden sonra Hz. Ömer'e de b'at etmez ve Şam'a giderek orada vefât eder.

Üçüncü grup olan Hz. Peygamberin âilesi (Hâşimîler) bu sırada Peygamberin teçhiz ve tekfin işleriyle uğraşıyorlardı, ancak hilâfet makâmında iddiâları olmadığı söylenemezdi.

Nitekim bu grubun lideri olan Hz. Ali, Hz. Fâtıma'nın evine giderek bu konudaki gelişmeleri tâkip etmişti¹². Hz. Peygamberin vefâtından bir gün önce Peygamberin amcası Hz. Abbâs'ın Hz. Ali'nin elinden tutarak, «Allah'a yemin ederim ki, üç gün sonra köle olacaksın. Peygamberin bu hastalıktan öleceğini şimdiden görebiliyorum. Çünkü Abdülmuttalib âilesi efrâdının öleceklerine yakın yüzlerinin ifâdesinin tuhaf bir değişikliğe uğradığını tecrübemden biliyorum. Gel, peygambere gidip onun halefinin kim olacağını soruşturalım, eğer bu iş (haleflik) bizim ise onu biliriz. Şayet başkalarının ise onu biliriz, bize vasiyet etsin» der. Hz. Ali; «Eğer biz, onu Resûlullah'a sorar da O, bize bunu engellerse, bir daha halk bize vermez. Allah'a andolsun ki ben onu Resûlullah'a sormam» der¹³.

Ehl-i Beyt taraftârları Hz. Fâtıma'nın evinde toplanırlar ve Hz. Ali hâlef seçilmedikçe, kılıçlarını kınına sokmayacaklarını söylerler¹⁴. Benu Sâide yurdunda ümmetin büyük çoğunluğu tarafından peygamberin yerine seçilen halefe başkaldırmazlarsa da ona biât etmezler. Hattâ zaman zaman Hz. Fâtıma'nın evinde toplanarak durum değerlendirmesi yaparlar. Hz. Ebubekir onları biâta zorlamaz. Hz. Ömer, Ebubekir'i biât alması için zorlarsa da Hz. Ebubekir zora yanaşmaz. Ancak Hz. Ömer'in Fâtıma'nın evinde toplanılmasını önlemeye çalıştığı ve Hz. Fâtıma'ya, böyle toplantılara devâm ederlerse evini ateşe vereceğini söylediği bazı kaynaklarda¹⁵ zikredilirse de, bu tür zorlamalara tevessül edilmez. Nihâyet Hz. Fâtıma Peygamberden kısa bir süre sonra vefât eder. Hz. Fâtıma'nın vefâtından sonra Hz. Ali, Hz. Ebubekir'e biât eder. İşte böylece Hz. Ebubekir'in halifeliği kesinleşmiş olur.

12 Mevlânâ Şibli Nu'mânî, Fârûk Ömer, I, 114.

13 Bu hadisi Buhâri, İshâk'tan, o da Bişr İbn Şuayb ibn Ebu Hamza'dan, o da babasından, o da Zühri'den, o da Abdullah İbn Kâ'b ibn Mâlik el-Ansârî'den, o da Abdullah ibn Abbâs kanalıyla Hz. Ali'den nakleder. Buhâri, Sahih, V, 140-141, Kitap el-Mağâzi, Bâb, 83; Kadı Ebubekr ibn el-Arabî, el-Avâsım min el-Kavâsım, 39-40; Mevlânâ Şibli Nu'mânî, Fârûk Ömer, I, 112; İbn Kuteybe ed-Dineveri, el-İmâme ve's-Siyâse, I, 13.

Görülüyor ki; Benu Hâşim'in elinde Hz. Peygamberin vârisleri olduklarına dâir kesin bir belge yoktur. Onların bu anlayışı, eski çağlardan beri yasallaşmış bir geleneğin eseridir. Kral ölünce yerine hânedândan bir kişi kral olur. Ama İslâm bütünü itibâriyle bu anlayışı yıkmak ve şûrâya dayalı bir seçim esâsına istinâd eden yönetim biçimi kurmak için gelmişti. Peygamber bir kral değildi ve onun yerine seçilecek kişinin de krallara özgü verâset usûlü ile değil, hakkâniyet ve ehliyet ölçüsü ile seçilmesi gerekirdi. Şayet Hz. Peygamber yerine geçecek kişiyi belirlemiş olsaydı; kendi getirdiği sistem ile ters düşmüş olurdu ki Hz. Peygamber için —hâşâ— böyle bir şey söz konusu olamaz.

Kaldı ki şayet Hz. Peygamber, yerine birini seçmek isteseydi; neden hastalandığı zamana kadar beklesin, neden hastalığı süresince böyle bir konuyu gündeme getirmesin ve neden, kalem kırtas olayından sonra tekrâr kendine geldiği halde bu mes'eleye kesin çözüm getirmesindi?

Resûlullah; İslâm'ın getirdiği yönetim esâsının gereğini yerine getirmiş ve bir kral gibi davranarak kimseyi halef, veliahd tâyin etmemiştir. Abdullah ibn Abbâs'ın Peygamberin yerine geçecek hâlefi tayin etmemesinin daha sonra gelişecek bütün olayların menbaı gibi görmesi belki bir arzuyu yansıtmaktadır. Ama, İslâm'ın dinamizmi de kendine hâs bir sistem getirmiş olmasındandır¹⁴. Böylece İslâm o güne değin pek rastlanmayan gerçek bir sistemi, şûrâya dayalı cumhûriyet sistemini benimsemişti.

Bu dönemde dikkat çeken bir husûs ta, ihtilâfların merkezinin gelenekleşmiş anlayışlarla şehirler arası rekâbet şeklinde (Mekke-Medîne) ortaya çıkması ve kâbile âile çatışmasının ortaya çıkmayıdır. Halbuki araplar arasında en güçlü bağ kâbile ve âile bağıydı.

Fakat İslâm, kâbile bağını geriye itmek için çok çalışmış ve onun yerine imân bağını öylesine yerleştirmişti ki; kimse Hz. Peygamber'in ölümünden hemen sonra koparılmış olan bu bağı yeniden bağlamayı denememiştir.

Hz. Ali'nin biatı ile birlikte Hz. Ebubekir İslâm birliğini kurar ve devletin gücünü yeniden tesis ederek Hz. Peygamberin başlattığı atımları büyük bir hızla devâm ettirir.

14 Taberi, Tarih, 1820'den nakleden Şibli Nu'mânî, A.g.e., 113.

15 Taberi, Dineveri, Şibli Nu'mânî, gibi...

16 Muhammed Tanci, Mezhepler Tarihi Ders Notları, İstanbul 1971.

Hız. Ebubekir vefât ederken; karışıklık çıkmaması için yerine Hız. Ömer'i aday gösterir ve onu tavsiye eder. Böylece Peygamberin zımnen yapmış olduğu tavsiye işini, Hız. Ebubekir kargaşa korkusuyla açığa çıkarır. Ancak onun yaptığı şey, bir velihâdlık müessesesi kurmak değildir. Sadece en uygun bulduğu adayı tavsiyedir. Hız. Osman'a dikte ettirdiği vasiyyetnâmesinde, «Bu, Ebubekir ibn Ebu Kuhâfe'nin âhirete gitmek üzere bulunduğu ilk ve dünyadan ayrılmak üzere bulunduğu son anda yaptığı ahiddir : Ben, size Hattâb oğlu Ömer'i halef tâyin ettim. Eğer onun adâletli olduğunu görürseniz; bu, benim tahmînim ve kendisinden umduğumdur. Eğer değiştirir de başka türlü (davranırsa) ben yalnız hayır murâd ettim, gaybı bilmem, O zulmedenler hangi değişikliğe uğrayacaklarını ileride bileceklerdir.» Bu vasiyyetnâmesini mühürlettikten sonra, müslümanları toplayarak durumu bildiren bir konuşma yapar¹⁷.

Hız. Ömer'in hilâfeti ümmetin re'yi ile de pekiştikten sonra dirâyetli halife, Hız. Ebubekir zamanında başlatılan atılımları daha da hızlandırarak devâm ettirir.

Hız. Ömer, 3 Kasım 644 yılında vefât eder. O, Hız. Ebubekir gibi yerine bir kişiyi değil 6 kişiyi aday gösterir ve şûra ehlinin bu 6 kişiden birini seçmesini tavsiye eder. Bunlar, Abdurrahmân ibn Avf, Sa'd ibn Ebu Vakkâs, Talha, Zübeyr, Osmân ibn Affân ve Ali ibn Ebu Tâlib idi. Hız. Âişe'nin; yerine birini bırakması teklifine karşılık, Ebu Ubeyde ibn Cerrâh, Hâlid ibn Velîd gibi kişiler bulunmadığı için tek aday gösteremediğini söyler¹⁸. Adı geçen 6 kişiyi yanına çağırarak aralarında istişâre etmelerini ve üç gün zarfında bir kişiyi seçmelerini, bu esnâda Suheyb'in yabancı olması nedeniyle hilafette gözü olamayacağı için onun imâmlık etmesini, Ansârın ileri gelenleriyle Hız. Ali'nin oğlu Hasan'ın, Abdullah ibn Abbâs'ın teberrükten kendilerinin yanında hazır bulunmasını ama halifeliklerinin söz konusu edilmemesini bildirir. Bu arada oğlu Abdullah'ın da müsteşâr olarak hazır bulunmasını ama halifelikte söz konusu edilmemesini söyler. Oğlu Abdullah'ın halifelığe namzed olmasının yerinde olduğunu söyleyenlere de, «Hattâb âilesinden bir kişinin halifelliği taşıması yeterlidir, onun böyle bir konuda yetkisi yoktur.» karşılığını verir¹⁹. Ve ardından da oğluna dönerek, «Ey Abdullah sakın ha, sakın bu işe karışma.» der.

17 İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, I, 24-25.

18 İbn Kuteybe, a.g.e., I, 28.

19 İbn Kuteybe, a.g.e., I, 29.

Hiz. Ömer yaralandıktan üçgün sonra 26 Zül-Hicce 23 / 3 Kasım 644 tarihinde vefât eder. Şûra heyeti Ömer'in tavsiyesi doğrultusunda üçgün bir araya gelirler ve bir kişi üzerinde karâr kılamazlar. En sonunda, Abdurrahmân ibn Avf Hiz. Osmân'a biat eder ve halkın da biat etmesiyle Hiz. Osmân halife seçilir. Hiz. Osmân devrinde de Ömer devrinde başlatılan fütühât devâm eder. Hiz. Ömer'in tavsiyesi üzerine Kûfe vâlisi Muğîre ibn Şu'be'yi azlederek yerine Sa'd ibn Ebu Vakkâs'ı getirir. Ardından Mısır vâlisi Amr ibn Âs'ı azlederek yerine Abdullah ibn Ebu Serh'i Mısır'a vali tayin eder.

Hiz. Osmân döneminde refâh arttığı için devlet dâirelerinde fırsatları değerlendiren gruplar belirmeye başlar. Bilhâssa bu refâhtan pay almak için, onun hilminden ve yaşlılığından istifâde eden yakınları devlet memûriyetinde üst düzeyde görevler alırlar. Bunu sağlayan halifenin husûsî kâtibi Mervân ibn Hakem idi. Âmirlerin ve vâlilerin yanlış uygulamaları halîfeye mal edilerek aleyhinde bir hareket başlatılır ve şu noktalardan dolayı halife ta'n edilir.

a — Ashâbın önde gelen simâlarını görevden alarak yerlerine yeni yetişme Emevî soyuna mensûb kişileri görev başına getirmek.

b — Yakınlarına maddî imkânlar sağlamak. Meselâ Peygamberin Tâif'e sürdüğü Hâkim ibn el-Âsî'yi Medîne'ye getirmek, Mervân'a Afrika'nın ganîmetlerinin beşte birini vermek, Abdullah ibn Hâlid'e 300.000 dirhem ihsân etmek, Beyt'ül-Mâl'da saklanan mücevherlerini kızlarına vermek, ikâmet için büyük bir konak yaptırmak vs. bulunuyordu ki bu ithâmaların birçoğu yersizdi.

c — Übeyy ibn Ka'b ile Abdullah ibn Me'sûd'un tahsîsâtını kesmek.

d — Medîne çevresindeki Baki' mer'âsını hazîneye malederek halkın istifâde etmesine engel olmak.

e — Medîne pazarında alış veriş yapılmasını belirli kişilere tahsîs etmek.

f — Şer'i hadleri uygulamakta müsâmaha göstermek.

g — Minâ'da iki rek'at yerine dört rek'at namaz kılarak Peygamberin yapmadığı bir şeyi yapmak²⁰.

İlk 6 yılı rahatlık içinde geçen Hz. Osmân'ın son 6 yılı kargaşa içinde geçmiş ve nihâyet problemi görüşmek üzere bir danışma meclisi kurmuş ve enine boyuna konuyu tartışmıştır. Bu toplantıya iştirâk edenlerden, Abdullah ibn Âmir; Cihâd ilânını, Muâviye ibn Ebu Süfyân her vâlinin kendi bölgesinde emniyeti sağlamasını, Saîd ibn el-Âs ise bozguncuların tutulup cezâlandırılmasını tavsiye ederler. Amr ibn el-Âs ise kendinden önceki iki halifenin izinden gitmesini aksi takdirde hilâfetten çekilmesini söyler. Abdullah ibn Ebu Serh de bozguncuların mâlî ikrâmlarla memnun edilmesini teklif eder. Bu kurulun dağılmasından sonra Hz. Osmân bazı müfettişleri eyâletlere göndererek bilgi toplamış ve hac mevsiminde vâlilerle toplantı yapmıştı.

Fakat ülkenin değişik bölgesinden hacca gitmek maksadıyla gelen âsiler Medîne'ye yerleşerek, Hz. Talha, Zübeyr, Sa'd ibn Ebu Vakkâs ve Hz. Ali gibi Ömer'in; yerine tavsiye ettiği kişileri ziyâret ederek maksadlarını anlatmaya çalışırlarsa da bunlardan hiçbirisi onlara yüz vermezler.

Neticede Hz. Osmân'ın evini muhâsara ederek 40 gün kuşatma altında tutarlar. Yukarıda zikri geçen zevât Hz. Osmânı bizzat koruyamamışlarsa da çocukları vasıtasıyla korumaya çalışmışlardı. Kendisine; kaçması ve âsilerle savaşması teklif edildiğinde; ilk kan akıtan halife olmam diyerek reddetmişti. Nihâyet âsiler kapıda nöbet bekleyen Hz. Hasan'ı yaralayarak içeri girmişler ve Hz. Osmân'ı öldürmüşlerdi. İlk Hz. Ebubekir'in küçük oğlu Muhammed girmiş, Hz. Osmân'ın sözleri karşısında utanarak geri çekilmişti. Kinâne ibn Beşer, Sevdân ibn Hamrân ve Amr ibn el-Hamak ise onu katletmişlerdi²¹.

Hz. Osmân'ın katlini duyan Hz. Ali çok üzülmüş ve kendinden geçerek, oğullarını tokatlayıp «Niçin engel olmadınız?» demiş, sonra evine kapanarak kapıyı kilitlemiştir²². Kargaşa bir süre Medîne'ye hâkim olmuş ve iki gün Hz. Osmân'ın cenaze namazı kılınamamıştı. Sonunda da ancak 17 kişi ile kılınabilmiştir.

Âsiler kendilerine bir halife bulabilmek için, Hz. Ömer'in tavsiye ettiği ve hayatta bulunan kişilere gitmişlerse de ne Talha, ne Zübeyr, ne Sa'd, ne de Hz. Ali hilâfeti kabule yanaşmamıştı. Bunun üzerine paniğe kapılan âsiler, Medîne halkı bir halife seçemezse adı geçen kişileri öldüreceklerini söylemişler ve böylece Hz. Ali halîfeliği kabul etmek zorunda kalmıştır.

21 Ömer Rıza, a.g.e., VIII, 52-53.

22 İbn Kuteybe, a.g.e., I, 45.

Hız. Ali bîat almayı tamamlar tamamlamaz Hız. Osmân'ın kâtillerini sorguya çekmeye başlamış fakat suçluları tesbît etmek çok güç olmuştı. Yalnızca Ebubekir'in oğlu Muhammed biliniyordu. Görgü tanığı olarak ta, Hız. Osmân'ın zevcesi Nâile vardı. Nâile, Muhammed'in öldürmediğini, öbürlerini de tanımadığını söylüyordu. Muhammed de aynı şekilde cevap verince hemen yapılabilecek bir şey yoktu. Ama Hız. Ali'ye muhâlif olanlar kendisinden Osmân'ın kâtillerini hemen bulmasını istiyorlardı.

Talha ile Zübeyr, halifeye isyân ettiler. Hız. Âişe de muhâliflere katıldı. 4 Aralık 656 da Basra önlerindeki Hureybe'de iki tarafın orduları çatıştı. Hız. Âişe, bir deve üzerinde harbe girdiği için bu olaya Cemel Vak'ası adı verildi. Medîne, Kûfe, Mısır ve İran Hız. Ali'ye bîat etti. Sûriye ve Filistin ise Hız. Osmân'ın yakını olan Muâviye'nin hâkimiyeti altında idi. Buna sonra da Mısır dâhil oldu. Mekke ve Basra ise Hız. Âişe tarafındaydı. Bu savaşta Hız. Ali gâlib geldi. Hız. Âişe ve taraf-târları tutuklanarak Medîne'ye gönderildi.

Fakat Medîne'nin iyice karıştığını gören halife bir daha oraya gitmedi, kendisi için Kûfe'yi merkez seçti.

Hız. Ali halife seçildiğinde; Hız. Osmân devri vâilileri yerlerinde bulunuyorlardı. Danışmanları ise bunlardan bîat almadan vâilileri ve özelikle Ebu Süfyân oğlu Muâviye'yi değiştirmemesini tavsiye etmişlerdi. Hız. Ali bunları dinlememiş, daha işleri düzeltmeden vâilileri değiştirmek istemişti. İşte bunun üzerine sahneye yeni bir isim çıkıyordu: Muâviye ibn Ebu Süfyân.

Yalnız bununla da kalmıyor, Ümeyye oğulları ile Hâşim oğulları arasındaki tarihî rekâbet de gün ışığına çıkıyordu. Peygamberin atalarından Abd Menâf'ın iki oğlu, Ümeyye ile Hâşim arasında Mekke'nin yönetimi konusunda başlayan rekâbet sonra oğulları tarafından da devâm ettirilmişti. Hız. Peygamber kabîle ve âile rekâbetini ortadan kaldırmıştı. Ancak Ümeyye oğullarının lideri Ebu Süfyân bu rekâbeti sürdürerek, Hız. Peygamberle mücâdeleye girişmiş, Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarında kıyasıya döğüşmüş, nihâyet Mekke'nin fethi ile birlikte Hız. Peygamber tarafından serbest bırakılarak, müslüman olması sağlanmıştı. Muâviye de onunla birlikte müslüman olmuştu. Bu sebeple onlara «Tulakâ» deniyordu. Daha sonra Muâviye Hız. Peygamberin vahiy kâtibleri arasında yer almış ve Hız. Ömer tarafından da Şam vâililiğine getirilmişti. Hız. Osmân da onu aynı görevde tutmuştu. Ancak

Bizans sınırı olduğu için Şam ayrı bir devlet gibi Muâviye tarafından yönetiliyordu.

Ebu Süfyân'ın âile rekâbetini ölünceye kadar sürdürdüğü tarihî kaynaklarda zikredilir. Hz. Muâviye'nin devlet yönetme tutkusu içinde bulunduğu muhakkaktı. İşte Hz. Osmânın katlini sebep göstererek bu arzusunu tatmîn etmeye çalıştı. Bunun için Hz. Osmân'ın kanlı gömleğini ve eşi Nâile'nin kesik parmaklarını Şam'da halka teşhîr ederek, onu Hz. Ali'nin öldürdüğünü ilân etti ve baş kaldırdı. Hz. Ali diğer eyâletleri kendisine bağladıktan sonra Muâviye'den, biât etmesini istedi. Muâviye karşı çıktı ve iki tarafın askerleri Rakka yakınlarındaki Siffîn ovasında Ağustos 657 de karşılaştı.

Karşılıklı çatışmalardan sonra Muâviyenin ordusu yenilmek üzere iken Amr ibn Âs bir hileye başvurdu ve askerlerin sancağına astığı Kur'an sayfaları ile, Kur'an'ın hakemliğini istediğini söyledi. Hz. Ali buna yanaşmadı. Fakat çevresindekiler bu oyunu sezemediler ve bu teklifi kabul etmesi için onu zorladılar. Hz. Ali, «Bu, haklı bir sözdür, ancak onunla bâtil kastedilmiştir.» dediyse de hakem seçme işini kabul etmek mecbûriyetinde kaldı. Kendi adına Abdullah ibn Abbâs'ın hakem olmasını istedi. Ancak Muâviye akrabâsı olduğu için, İbn Abbâs'a itirâz etti, Hz. Ali de Ebu Mûsâ el-Eş'arî'yi seçti. Muâviye'nin hakemi de dehâsı ile şöhret bulmuş olan Amr ibn el-Âs idi. Ebu Mûsâ dürüst ve yaşlı bir insan olup siyâsî manevraları pek iyi bilmiyordu. Amr ibn el-Âs'ın oyununa gelerek, Hz. Ali ile Muâviye'nin azledilip yerine Abdullah ibn Ömer'in seçilmesi teklifini olumlu karşıladı. Halbuki Hz. Ali meşrû halife, diğeri ise halifenin emrinde bir eyâlet vâlisiydi. Dolayısıyla ikisi eşit durumda değillerdi ki azledilebilsinler. Ayrıca Abdullah ibn Ömer hilâfete tâlib değildi, zîrâ babası buna engel olmuştu. Böylece hakemler de problemi çözemедiler.

Hz. Ali'nin ordusu içinde 12.000 kişiye yakın bir grup bu hakem seçilmesi olayına karşı çıktılar. Aralarında Hz. Osmân'ın katlinin zanlıları da bulunuyordu. Çoğunluğu İran'lı olan bu gruba daha sonra «Hâricîler» denildi. Hakem olayından sonra Hz. Ali ilkin bu kişilerle savaştı ve 658 de Nehrevân'da onları yenerek kılıçtan geçirdi. Ardından da Muâviye'nin üzerine gitmek için hazırlığa başladı. Ancak bu sırada hançerlenerek şehîd edildi. (31 Ocak 661)

Hz. Ali vefât ederken yerine kimseyi halef bırakmadı. Hattâ Cündüb ibn Abdullah'ın kendisine; «Seni kaybedersek Hasan'a biât edelim mi?» diye sorduğunda Hz. Ali; «Size ne bunu emrederim, ne de yasak-

larım. En iyisini siz görürsünüz»²³ diyerek diğer halifelerin izinden ayrılmamıştı. Ancak halk Hz. Hasan'ı onun yerine halife seçti. Altı ay sonra da (26 Temmuz 661) halkın kanının dökülmesini önlemek ve fitneyi bertaraf etmek için Hz. Hasan Muâviye lehine hilâfetten ferâgat etti. Buna karşılık Muâviye'nin de Hz. Hasan'a 500.000 dirhemle bir bölgenin gelirini tahsis etti. Ayrıca öleceği zaman, kimseyi yerine veliahd tayin etmemesini, müslümanların kimi dilerlerse hâlife seçmekte serbest bırakılmalarını da şart koşmuştu. Kısa bir süre sonra Hz. Hasan zehirlenerek öldürüldü.

Muâviye, Amr ibn el-Âs'ı Mısır'a, Muğire ibn Şu'be'yi Kûfe'ye ve Ziyâd ibn Ebîh'i de Basra'ya vâli yaptı. Bilhâssa bu sonuncu şahıs halk tarafından hiç sevilmemişti. Zirâ onun anası câhiliyyet devrinde Tâif'te kötü şöhreti olan bir câriye idi. Ebu Süfyân, onunla birleşmiş ve Ziyâd dünyaya gelmişti. Bu sırrı bilen Muâviye, Hz. Ali ile arasındaki mücadelede zekî bir insan olan Ziyâd'dan faydalanmak için onun kendi kardeşi olduğunu açıklamıştı. Ve «Babasının oğlu.» anlamına «ibn Ebîh» denilmişti⁽²⁴⁾.

Muğire ibn Şu'be'nin vefâtı üzerine Muâviye Ziyâd'ı Basra vâliğinden İslâm devletinin doğu eyâlet merkezi ve askerî karargâhı mesâbesinde olan Kûfe vâliliğine getirmişti. Kûfe, Hz. Ali taraftarlarının merkezi olduğu için Ziyâd, burada 4000 kişilik bir hafiyeye teşkilâtı kurarak, Ehl-i Beyt taraftârlarına göz açtırmamıştı.

Muâviye, kısa zamanda dağılmış olan devlet otoritesini kurmayı başardı. Yetenekli bir devlet adamı olarak İslâm devletinin dışta gelişmesini sağladı ise de içteki fitneyi yok etmek şöyle dursun muhâliflerini zor ile bastırdı. Ondokuz yıl süren iktidârı esnâsında büyük başarılar kazandı, ancak içindeki arzuyu da bir türlü atamadı. İsteddiği; Emevî hânedânının hâkimiyetini pekiştirmek ve bir daha ihtilâfların, isyânların çıkmasını önlemektir. Bu nedenle ve kendisine çevresinden yapılan baskıların da etkisiyle, ölmeden önce yerine geçmek üzere oğlu Yezîd'i veliahd tayin etmeyi denedi. Geleneksel modelde de böyle değil miydi? Bizans kralları Hristiyan oldukları halde velihad tayin etmiyorlar mıydı? Muâviye devrinde dışa açılmalar ve dış kültürlerle temâsalar da başlamıştı. Hattâ Hz. Ömer, muâviye vâli iken, Şam'a gelmiş ve Muâviye'nin bizansvâri konaklarda oturduğunu gö-

23 İbn Haldûn, *Tarih*, II, 1132.

24 Taberi, *Tarih*, II, 69-70.

rünce, Medine'de basit bir kulübede oturduğu halde Bizans imparatorunu sarayında korkutan halife Ömer; bunu hoş karşılamamıştı. «Şam'a geldiğinde krallık ihtişamı ve sayısız kiyâfetler içerisinde onu görünce hoş karşılamayarak; ey Muâviye, Kisralık mı? demişti. Bunun üzerine Muâviye; ey mü'minlerin emîri, biz serhaddeyiz düşmanla karşı karşıyayız. Harb ve cihâd zînetiyle onlara benzemeye ihtiyâcımız var, demiş Hz. Ömer de susmuş ve onu hatâlı saymamıştı.»²⁵

Muâviye, oğlu Yezîd'e bî'at ettirmek için Mervân'ı görevlendirdi. Mervân'ın Yezîd'e bî'at edilmesi husûsundaki teklifini duyan Hz. Ebu-bekir'in oğlu Abdurrahmân ayağa kalkarak şöyle demişti : «Allah'a yemin ederim ki ey Mervân, sen de yalan söylüyorsun, Muâviye de yalan söylüyor. Siz, Muhammed ümmeti için iyilik istemiyorsunuz. Yalnız siz ümmet-i Muhammed için Heraklius'çuluk (krallık) istiyorsunuz. Her zaman bir kral ölünce bir başka kral (onun yerine) geçer.»²⁶

Ölmeden önce Muâviye, oğlu Yezîd'e biat aldı ve 680 de vefât edince Yezîd onun yerine hükümdâr oldu. Böylece İslâm tarihinin en önemli olaylarından birisi cereyân etti. Cumhûriyet esâsına dayalı şûra rejiminin yerini, babadan oğula geçen saltanat esâsına dayalı monarşi rejimi aldı. Abdurrahmân ibn Ebubekir'in çok haklı olarak belirttiği gibi, «her kral öldükçe yerine yenisi geçen» bir verâset sistemi benimsendi. İnsanlık tarihinin en büyük hâdisesi olan cumhuriyet esâsına dayalı hilâfet denemesi — ne yazık ki — son buldu. Artık cumhuriyet esâsına dayalı hilâfet rejimi gündeme gelmez oldu. Hattâ çok radikal ve ileri görüşlü devlet adamları bile bu müessesenin değiştirilmesini düşünmediler.

Yezîd'in saltanatı, daha başlangıçta büyük müslüman kitlelerce benimsenmedi. Hilâfetin meşrû sahibi olan Hz. Ali'nin küçük oğlu Hz. Hüseyin, Kûfe'lilerin dâveti üzerine, buraya gitmek için Medine'den ayrıldı. Karşı hareket hazırlamak için kendi âile ve yakınlarını da alarak Kûfe'ye giden Hz. Hüseyin, Kûfe'nin 40 km. kuzey doğusundaki Kerbelâ'da Yezîd'in komutanlarından Ubeydullah ibn Ziyâd tarafından muhâsara edildi ve bir süre sonra şehîd edilerek mübârek başı Şam'a yollandı. (10 Ekim, 680) Ehl-i Beyt mensûbları ağır işkence ve hakâretlere ma'rûz bırakılarak zulme uğratıldılar. Kerbelâ vak'ası otuz yıldır gelişen olaylarla yüreği yanan müslümanların yüreğinde unutulmaz

25 İbn Haldûn, Mukaddime, I, 36.

26 İbn Haldûn, Tarih, III, 35; Süyûti, Tarih el-Hulefâ, 203-205.

acılar bıraktı. Halk, Emevî iktidârına karşı büyük bir nefret hissiyle dolup taşı.

Hız. Hüseyin'i katleden Yezîd orduları, ardından ikinci rakib olan Abdullah ibn Zübeyr üzerine yürüdü. Müslim ibn Ukbe komutasında ve çoğunluğu Hristiyan ve Şamlı askerlerden müteşekkil askerler Harre mevkiinde (Ağustos 683 te) İbn Zübeyr taraftarlarını bozguna uğrattılar. Abdullah ibn Zübeyr Mekke'ye sığındı. Yezîd'in orduları Hüseyin ibn Numeyr el-Sâkûni'nin komutasında Mekke'yi kuşattı. Kâ'beyi mancınıklarla taşa tuttu, Kâ'be yandı ve Hacer el-Esved parçalandı. Ancak Yezîd'in ölüm haberi üzerine kuşatmayı kaldırdı, Yezîd'in yerine oğlu II. Muâviye geçti. Kendisi zayıf ve hastalıklı olduğu için ancak üç ay saltanat sürebildi. Onun yerini Hz. Osmân'ın sekreterliğini yapmış olan Mervân ibn el-Hakem aldı. (683) İki yıl sonra onun oğlu Abdülmelik iktidâra geldi. (685) Abdülmelik muhâliflerinin başında yeralan Abdullah ibn Zübeyr'in üzerine ünlü kumandanı ve çok kan döktüğü için «zâlim» diye şöret bulmuş olan Haccâc ibn Yûsuf'u gönderdi. Haccâc, Mekke'de hâkim olan Abdullah ibn Zübeyr'i kuşatarak Kâ'beyi taşa tuttu. Altıbuçuk ay boyunca şehir muhâsara edildi. (25 Mart 692) Haccâc, Abdullah'ı esir alarak öldürdü. Kesilen başını Şam'a gönderdi²⁷.

Kısa bir süre sonra Emevîler aleyhine başlatılan harekât, Hz. Peygamberin amcası Abbâs'ın torunlarından Ebu'l-Abbâs es-Seffâh tarafından tahrîk edilerek (750) yılında bu hânedânın bir kişi müstesnâ bütün ferdlerinin öldürülmesi ile sonuçlandı. Emevîlerin devrilmesi için çalışan kitleler tekrâr eski günlere dönmenin özlemi içinde yapıp tutuşuyorlardı. Ne var ki Ehl-i Beyt'i korumak üzere harekete geçen Abbâs oğulları, «bir kral ölünce yerine yenisinin seçilmesi» şeklindeki monarşik kuralı bir sistem haline dönüştürerek kendi iktidârlarını kurdular. Kısacası muhâliflerini kılıçtan geçirenler, onların kurdukları bir sistemi devâm ettirdiler.

Emevîlerin yıkılıp Abbâsilerin iktidâra gelmesiyle hilâfet ümitleri tekrâr yıkıldı. Ve ne yazık ki tarihin en soylu hareketi olan hilâfet sisteminin yerini, krallık sistemi aldı. Böylece bu rejim meşrûiyet kazandı. Müesseselerini, geleneklerini kurdu ve bir daha kimse rejimin kendisini tenkîd edemez oldu. Ancak rejimin uygulanış biçimine karşı

27 İbn Asâkir, IV, 50, Taberi, Tarih, II, 852, P.K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II, 306-307.

hareketler görüldü. İşte böylece insanlık tarihinin tanıdığı gerçek anlamda demokrasiyi temsil eden şûrâ esâsına dayalı cumhûrî hilâfet anlayışı hem kafalardan, hem de gönüllerden silindi. Şimdi artık herkes krallık rejimi içinde İslâmı düşünmeye, uygulamaya çalışıyordu.

Özetlemeye çalıştığımız bu sosyo-politik nedenlerin etkisiyle, kelâm tartışmaları, mezhep adı verilen görüş farklılıkları ve nihâyet tasavvufun temelini teşkil eden zühd, takva ve uzlet hayatı başlamıştır. Nitekim peygamberin yerine halef olacak kişinin seçimi ile başlayan gelişmeler Şîa'nın ilk tohumu olmuş²⁸, Hz. Osmân'ın şehîd edilmesi, Sıffin savaşı ve Emevî saltanatının kuruluşu, Şîa hareketinin teşekkülüne neden olmuştur²⁹.

Diğer taraftan Sıffin savaşındaki hakem olayına, «hüküm Allah'ındır, kişilerin değil» diyerek karşı çıkan gruplar, Hz. Ali'yi, Hz. Osmân'ı Hz. Âişe ve Muâviye'yi tekfir etmişler ve Hâricî görüşleri yaymaya çalışmışlardı³⁰.

Üçüncü bir grup ise; imâmetin ehl-i Beyt'in hakkı olduğunu söyleyenlerin de, Hz. Osmân, Ali, Âişe ve Muâviye'nin kâfir olduğunu söyleyenlerin de yanıldıklarını, bu konuda bir fikir beyân edilemeyeceğini, konuyu âhirete, ilâhî adâlete bırakmak gerektiğini savunmuşlar ve bunlara da «hükümü te'hîr edenler» anlamına Mürci'e denmiştir³¹.

Mürci'e'nin bulduğu çözüm yolunu daha da sistemleştiren Hasan el-Basrî; büyük günah işleyenin kâfir sayılamayacağını, münâfık olacağını belirterek bir orta yol bulmaya çalışırken³², onun öğrencisi Vâsıl ibn Atâ; büyük günah işleyenin; mü'min de olmayacağını, kâfir de olmayacağını, bu ikisinin arasında bir yerde (el-Menzile Beyn el-Menziletayn) bulunacağını belirterek i'tizâl hareketini başlatmış ve böyle-

28 Ahmed Emin, *Fecr el-İslâm*, 278; A. S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, 20.

29 İrfân Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, 17-18; Muhammed el-Behiyy, *el-Cânib el-İlâhî min et-Tefkîr el-İslâmî*, 61.

30 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 114-115; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyn el-Firak*, 66-67; Fahreddin Râzî, *İ'tikâdât*, *Firak el-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 51; İrfan Abdülhamid, a.g.e., 81-82; Muhammed el-Behiyye, a.g.e., 58.

31 Şehristânî, a.g.e., I, 139; Abdülkâhir el-Bağdâdî, a.g.e., 179; Muhammed el-Behiyy, a.g.e., 62.

32 Muhammed el-Behiyy, a.g.e., 63.

ce hür irâde ve kader konusunu irdeleyen Mu'tezile mezhebi teşekkül etmiştir³³.

Hız. Osmân'ın şehîd edilmesinden itibaren başlayan olayların gelişmesinde, gerçek fâilin kim olduğu sorusu, netîcede hür irâde ve kader problemini ortaya çıkardı. Böylece Kaderiyye adı verilen ve Mu'tezilenin devâmı niteliğini taşıyan akım teşekkül etti³⁴.

Her grup ta kendi görüşünü desteklemek için, gerek Kur'an ve sünnet gibi dinî kaynaklara, gerekse antik kültür kaynaklarına baş vurmaktan çekinmedi. Böylece İslâm dünyası hicrî ikinci asrın başlarında, her türden fikirlerin kaynaştığı bir arena halini aldı.

b — Kültürel Nedenler :

İslâm dünyasında değişik fikir akımlarının belirmesine sebep olan âmilerden birisi de, toplumun kültürel yapısıdır. Müslümanlar kapalı bir çöl kültür muhîtinde ortaya çıkmışlardı. Bu kültür, çölün tüm imkânsızlıklarını da beraberinde getiriyordu. Hız. Peygamber böyle bir kültür yapısına sahip olan toplumdaki o günkü dünyanın en dinamik ve en kuvvetli kültür temellerine sahip bir toplum meydana getirdi.

Hız. Peygamberin vefâtından sonra Hız. Ebubekir, peygamberin devrini andıran bir yönetim biçimi getirdi. Fakat yavaş yavaş dışa açılmalar başladı. Hız. Ömer devrinin büyük atılımları içinde müslümanlar iyice kendi dışlarındaki dünyaya doğru açıldılar. Irak'ın, İran'ın hazineleriyle birlikte, bu topraklarda yaşamış olan antik kültür kalıntıları, Bâbil, Kelde, Asûr, Med, Pers, Elâm kültür birikintisi — tortulaşmış biçimde de olsa — müslümanlar arasında görülmeye başladı. Bilhâssa İran Mezdeizm'i, Manicheizm'i tüm canlılığıyla müslüman muhîtlerce izlendi.

Sûriye'nin fethi ile birlikte müslümanlar, Fenike, Yahûdi, Hristiyan, Grek, Hitti, Süryânî, Ermenî, Ya'kûbî ve hepsinden çok daha etkin biçimde egemen olan Bizans kültür ve medeniyetleri ile karşılaştılar. Onların kalıntıları, yerli halkın yaşayışından folklorüne kadar sirâyet eden etkileri müslümanlar tarafından görüldü.

33 İrfân Abdülhamid, a.g.e., 95-96; Abdurrahmân Bedevî, et-Türâs el-Yûnânî fi'l-Hadârat el-İslâmiyye, 175.

34 Şehristânî, a.g.e., 30, Abdülkâhir el-Bağdâdî, a.g.e., 103, A.S.

Nihâyet Mısır ve Afrika'nın fethi ile birlikte müşahhas örnekleri ile yaşamakta olan Firavunlar devri kültür ve medeniyet kalıntıları müslümanlar tarafından görüldü.

Bu bölgelerle komşu olan ve o yerlere hâkim olarak giden müslümanlar, o bölgelerin âdet ve alışkanlıklarının etkisi altında kalmakla yetinmeyip, oralarda gördükleri birçok şeyleri de dönüşlerinde beraberlerinde Arabistan'a getirdiler.

Kendi devrinde çok büyük etkileyici güce sahip ve gerçekte de insanlık tarihine temel malzemeler sunmuş olan bu kültür çevreleri; sağlam bir kültür dokusuna sahip olan müslümanlar tarafından mümkün mertebe özümmlenerek alındı ise de, selin karşısına dikilmek imkânı yoktu.

Bu durumu çok iyi değerlendiren büyük halife Hz. Ömer, elinden geldiğince önleyici tedbirleri de almaya çalıştı. Söz gelimi, müslümanların gayr-i müslim kadınlarla evlenmeleri helâl olduğu halde, müslüman neslin bozulmasına sebep olabileceği gerekçesiyle bunu yasaklamıştı. Nitekim Ebu Ca'fer ibn Cerîr, ehl-i kitaptan kadınlarla evlenmenin icmâ yoluyla mübâh olduğunu anlattıktan sonra der ki; «Hz. Ömer halkın müslüman kadınlardan uzak durmaması için veya başka sebeplerden dolayı bunu hoş karşılamamıştır. Ebu Küreyb, ibn İdrîs'ten, o da Saîd ibn Behrâm'dan, o da Şakîk'ten nakleder ki; Huzeyfe yahûdî bir kadınla evlendi. Ömer, «onu bırak» diye mektup yazdı. O da Ömer'e, «Harâm kabul ediyorsan bırakayım.» dedi. Ömer; «Haram olduğunu kabul etmiyorum, fakat müslümanların onlardan kötü kadınlarla düşüp kalkmasından endîşe ediyorum.» dedi³⁵.

Hız. Ömer devrinde büyük fetihler yapılmış ve İslâm müesseselerinin birçoğu kurulmuştu. Halifenin keskin titizliği sâyesinde Kur'an'ın etkisi her alanda kendini göstermişti. İslâm dışı kurumların alınışında, İslâmî ölçülerin zedelenmemesine dikkat gösterilmişti.

Hız. Osmân devrinde ise, büyük fetihlerin kültürel ve ekonomik sonuçları ortaya çıkmaya başladı. Kısa zamandan İslâm devletinin sınırları, ünlü Roma imparatorluğunun haşmet devrindeki sınırlarına ulaştı. Bu gelişen sınıflar arasına, yukarıda saydığımız kültür çevrelerinin insanları girdi. Kavimler ve kültürler mozaîği halini alan İslâm devletinde; yeni dinin kavram ve anlayışı bu geniş sınırların her tarafına

35 İbn Kesir, Tefsir el-Kur'an el-Azîm, I, 376.

uzanamaz oldu. Sayıları az olan sahâbe nesli her tarafa ulaşacak durumda değildi. Kaldı ki sahâbenin ölüp tükenmesini önlemek için Hz. Ömer, onların Arabistan dışına çıkmalarını yasaklamıştı. Ayrıca ezilen kavimlerin milli duyguları, menfaatini ve mevkiini elinden çıkaran yabancı kitlelerin içe sindirilmiş halde bulunan arzuları açığa çıkmaya başladı. Ve yavaş yavaş bu fetih hareketini etkileyici yönlerde gelişti. Hz. Osmân'ın katline varan olaylarda bu mozaik şeklini alan değişik kültür çevreleri (İran - Irak - Suriye - Mısır gibi) nin etkisi büyük olmuştu. Sonra ortaya çıkan anarşik durum, hilâfet tartışmaları ve savaşlarla sonuçlanan mücâdeleler hep bu sosyo-kültürel izleri de beraberinde taşıyordu. İran ve Irak, Hz. Ali'nin tarafında, Şam, sonra da Mısır Emevîler tarafında, Hicâz ve Yemen de bir o yanda bir bu yanda yer alıyordu.

Hz. Ali'ye kadar gelen devirde bu sosyo-kültürel etkiler konusunda mümkün merteye titiz davranma gelenek halini almıştı. Fakat Emevî'lerin iktidârı almalarıyla birlikte, yabancı kültürlerin te'sirleri daha kuvvetli olarak görülmeye başladı. Öyle sanıyoruz ki, İslâm devletinin başkentinin; her türlü dış etkiye kapalı olan bir bölgeden, ma'nevî hâleler ile örtülü olan peygamber şehriden (Medinet'en-Nebî) uzaklaştırılarak, Kûfe gibi İran ve Irak etkisine açık, Şam gibi Bizans ve Grek te'sir alanındaki bölgelere taşınması ve ardından da Bağdat gibi yakın ve uzak doğunun etkisinde bir yere nakledilmesi büyük rol oynamıştır.

Ayrıca Emevî hânedânına mensûb hükümdârların, dış kültür etkileri konusunda yeterli titizliği gösterememeleri de bu etkinin artmasına neden olmuştur. Söz gelimi peygamberin halifeleri başka kaynaklar yerine sürekli Kur'an'a baş vururlarken Muâviye' işlerinden arta kalan zamanlarını câhiliyyet devri Arap efsânelerini dinleyerek geçiriyordu. Bu amaçla Abîd ibn Şerye'yi Yemen'den getirtmişti. Onun zevcesi Mîysûn, Ya'kûbî Hristiyanlarındandı. Muâviye'nin özel doktoru ibn Usal bir Hristiyandı. Yine onun mâlî işlerini yöneten Sercûn (Sergius) âilesi ve özellikle Mansûr ibn Sercûn ve onun oğlu Yuhannâ ed-Dımaşki (St. John Damescanius) bir Hristiyandı. Ünlü bir Emevî şâiri olan el-Ahtal Hire bölgesinde yaşayan Tağlib Hristiyanlarındandı ve Yezîd'in çocukluk arkadaşı idi. Emevî sarayında boynunda haçı ile serbestçe dolaşiyor ve yöneticilerin zevkini okşayan şiirler okuyordu³⁶.

Şam'daki Emevî sarayları, bizansvârî geleneklerin hâkim olduğu birer imparator sarayı gibiydi. Nitekim Muâviye'den sonra hükümdâr olan Yezîd'in, «Yezîd el-Hamûr» diye adlandırılacak kadar şarap içtiği kaynaklarda zihredilir³⁷. Yezîd'in her gün şarap içtiğini, I. Velîd'in gün aşırı içtiğini, Hişâm'ın hafta sonlarında içtiğini, Abdülmelik'in ise, önceleri ayda bir içerken, sonraları aralıksız içmeye başladığını, II. Yezîd'in Sellâme ve Habbâbe adlı iki muğanniye ile mâcerâsının hayatına mal olduğunu kaynaklar zikreder³⁸ Haccâc'ın özel doktoru Teyâzuk (Theodocus) ta bir Hıristiyandı. II. Velîd'in şarap havuzunda yüzdüğü ve Kur'an-ı Kerim'de yeralan «inatçı zorba»³⁹ ifâdesine karşı kızarak Kur'anı oklarına hedef aldığı ve şu mısraları söylediği bazı kaynaklarda zikredilir:

«Beni «inatçı zorba» ifâdesi ile tehdid ediyorsun,
İşte ben inatçı zorbayım.
Mahşer günü Rabbinin huzûruna çıktığında,
De ki: Ey Rabbim, beni Velîd yırttı.»⁴⁰

Mervân oğullarının âsî çocuğu (Halî') olarak isimlendirilen⁴¹ bu hükümdârın Hz. Peygamberi hicvederek

«Hâşim oğullarından birisi hilâfette oynadı,
Bir kitab da gelmedi ona bir vahiyde gelmedi.
Allah'a söyle de kessin benim yemeğimi,
Allah'a söyle de kessin benim şarâbımı.»
dediği ünlü nahiv bilgini el-Müberred'den naklen Mes'ûdî tarafından zikredilir⁴².

Bu hükümdârın zamanında Şam ile Palmire arasındaki el-Karyeteyn mevkiinde içki ve eğlence partileri verdiği⁴³, tıpkı Bizans saraylarında ki gibi haremağalığı ve harem teşkilâtı kurulduğu belirtilir⁴⁴.

37 İbn Abdi Rabbih el-İkd el-Ferid, III, 403.

38 Philip K. Hitti, a.g.e., II, 358, el-Ağâni, XIII, 165'den naklen.

39 İbrâhim, 15.

40 Mes'ûdî, Mürûc ez-Zeheb, III, 228-229; Ebu'l-Ferec el-İsbahâni, el-Ağâni, VII, 125.

41 Mes'ûdî, Mürûc ez-Zeheb, III, 228.

42 Mes'ûdî, a.g.e., III, 229.

43 Ebu'l-Ferec el-İsbahâni, a.g.e., II, 72.

44 Ebu'l-Ferec el-İsbahâni, a.g.e., IV, 78-79; Philip K. Hitti, a.g.e., II, 361.

Hierne kadar Emevî'ler devri ile ilgili kaynakların sonradan ve özellikle Abbâsî'ler devrinde abartmalı biçimde değişik ve yanlış bilgilerle doldurulduğu bilinmekte ise de, Emevî'lerden bazı hükümdârların İslâmî uygulamalara ters davranışlar içinde buldukları da muhakkaktır. Hz. Peygamberin ve halifeler devrinin o sade ve düzenli hayatını görmüş, yaşamış olan müslümanlar için, bunların ne büyük yıkım olduğunu anlamak hiç te zor değildir. Nitekim bu ızdırâbın en açık örneğini, söylenenlerden pek azının görülmeye başlandığı devirde Hz. Ebu Zerr ve Hz. Ali'de görmekteyiz.

Emevî'ler İslâm inançlarını ve değerlerini yüceltmeye çalışacaklarına, peygamberin yıkmak üzere geldiği ırkçılığa, Arap kavmiyyetine dayandılar. Arap ırkının üstünlüğünü esâs alarak Arap olmayan müslümanlara karşı cephe aldılar «Mevâlî-Köleler» diye adlandırdıkları yeni müslüman olmuş halkı ve özellikle İran'lıları, künye ve lakaplardan mahrûm bıraktılar. Mevâlî, araplarla aynı hizâda yoldaşlık edemezlerdi. Bir arabı yaya giderken görürlerse, atlarından inerek arabı bindirmeleri gerekiyordu. Savaşta mevâlî piyâde olarak yer alır ve ganimetlerden pay alamazdı⁴⁵.

Arap kavminin üstünlüğü şiirlerle dile getirilirken, diğer kavimlerin milliyetlerini övmeleri yasaklanıyordu. Fakat onlar da tepki olarak kendi ırklarının üstünlüğünü dile getirmeye başladılar. Nitekim, İsmâil İbn Yessâr, Hişâm İbn Abdülmelik'in huzûrunda İran kavminin üstünlüğünü anlatan bir şiir okuyunca Hişâm, «Kendi kavmini öven kaside mi yazıyorsun?» diyerek başını suya sokmalarını emretmişti. Bayılıncaya kadar başını sudan çıkarmamışlardı. Bilâhare onu sürgün ettirmişti.

İsmâil'in şiiri şöyle idi :

«Şerefli bir soydanım, üstünlüğüme endâze yoktur,
Dilim ise kılıç ağzı gibi keskin ve zehirlidir.
Kisrâ ve Şapur hepsi de askerdiler.
Övünme ve ta'zîm için Hürmüzân da vardır.»⁴⁶

45 el-Müberred, el-Kâmil, I, 273; Ebu'l-Ferec el-İsbahâni, el-Ağâni, XIV, 150; Corci Zeydân, Tarih et-Temeddün el-İslâmî, IV, 8; Ahmed Emin, Duhâ'l-İslâm, I, 18; Zebihullah Safâ, Tarih-i Edebiyat der İran, I, 18-19.

46 Ebu'l-Ferec el-İsbahâni, el-Ağâni, a.g.e., IV, 120; Ahmed Emin, a.g.e., I, 30; Zebihullah Safâ, a.g.e., I, 19-20.

Bu şovenist anlayış, normal olarak karşı görüşleri harekete geçiriyordu. Abbâsî'ler döneminde de yine ırk kavramı gündemdedir. Ne var ki şimdi eskisi gibi Arab ırkının üstünlüğü yerine, devre hâkim olmaya çalışan İran ırkının üstünlüğü dile getiriliyordu. Sözelimi el-Mütevekkilî şöyle şiirler yazabiliyordu :

«Ben, şerefli çocuğuyum, Cem soyunun,
Mirâsına sahibim tüm Acem mülkünün.
Topuna birden söyle Hâşim oğullarının,
Gelsinler pişman olmadan önce vazgeçsinler saltanattan.
İşte o krallar, bizim atalarımız,
Hiç te ödeyemediniz şükrünü nimetin siz.
Tekrâr toprağımız olan Hicâz'a dönün,
Hurma yemek ve koyun gütmek için.
Yükselteceğim elbet tahtını kralların,
Kılıcımın keskinliği ve harfleriyle kalemin.»⁴⁷

Ebu Osmân el-Bahtekân, «Fadâil el-A'cem a'la'l-Arab ve İftihâruha» Nahiv bilgini Ebu Ubeyde Ma'mer İbn el-Müsennâ, «Lusûs el-Arab» ve «Fadâil el-Fürs», ünlü Mu'tezilî düşünür Câhiz de «Fadâil el-Etrâk» isimli eserler kaleme alıyorlardı⁴⁸.

Kültürel alandaki bu gelişmeler; İslâm düşüncesinin dışa açılması- nı sağlamış ve bunun neticesinde, Hind, İran ve Yunan kültürüne dâir eserler Arapçaya tercüme edilmiştir. Çok yönlü olan bu çeviri faaliyeti, neticede o günün en geçerli felsefi sistemi olan Yunan felsefesinin İslâm dünyasına girmesi sonucunu doğurmuştur. Ve böylece İslâm düşüncesinin en etkin disiplinlerinden birisi olan İslâm felsefesi kurulup gelişmiştir.

C — Ekonomik Nedenler :

Peygamber devrinin sade, gösterişten, lüks ve şatafattan uzak hayatı kısa zamanda sonuçlarını vererek, müslümanların her alanda büyük atılımlar yapmasına sebep olmuştu. Dünya malına değer vermeyen müslümanlar, bütün çabalarını İslâmın yayılması için harcadılar. Hz.

47 Zebihullah Safâ, a.g.e., 28-29.

48 Yâkût el-Hamevî, Mu'cem el-Üdebâ, XX, 266

Ebubekir ve Ömer devrinde de bu sade hayat tarzı devâm etmişti. Elde edilen ganîmetler, insanların lüks ve rahatı için harcanacağına, yeni fetihler ve İslâmın yayılması için sarfedilmişti. Ne var ki bu ganîmetler, te'sirini ancak Hz. Osmân devrinde göstermiş, Medîne i'mâr edilmiş, şehir köşk ve konaklarla süslenmişti. Refâh; insanların mülk edinme tutkularını da kamçulamış, peygamber devrinin bir lokma ile geçinip dünyaya değer vermeyen ve buna karşılık bütün gücünü İslâmı yaymaya harcayan insanların yerini, dünya malı için katlanmadık fedakârlıklar bulunmayan nesiller almıştı. Medîne'de arâzi fiyatları birden yükselmışti.

Ekonomik hayatın gelişmesi ile Medîne bir ticâret merkezi halini aldı. Resûlullah döneminde Medînedeki peygamberin mescidinin etrâfı kerpiçle çevrili, avlusunun üstü ise açıktı⁴⁹. Bilâhère Resûlullah mescidinin üzerini, hurma yapraklarıyla örttürmüş ve hurma kütüğünden sütunlar diktirmişti. Ama refâh arttıkça şehrin görünümü de değişti. Sadece Hz. Osmân'ın kendisi ve eşleri için (biri Nâile'ye, diğeri de Âişe'ye âit olmak üzere) 7 köşk yaptırdığı, sekreteri Mervân'ın ise Zu Huşub mevkiinde konaklar yaptırdığı kaynaklarda belirtilmektedir⁵⁰.

İbn Haldûn da bu konuda Mes'ûdi'den naklen şu detayları vermektedir. «Hz. Osmân devrinde ashâb, menkûl ve gayr-i menkûl mal ve servet edinmişti. Öldürüldüğü gün, Hz. Osmân'ın haznedârının yanında 150,000 altını ve bin kerre bin (1,000,000) dirhemi (gümüş parası) vardı. Vad'il-Kurâ, Huneyn ve diğer yerlerdeki çiftliklerinin değeri 100,000 (veya 200,000) dinar (altın) idi. Ayrıca geriye bir çok dana ve at sürüleri de bırakmıştı. Ölümünden sonra Hz. Zübeyr'in geriye bıraktığının sekizde biri 50,000 dinâra varıyordu. Ayrıca 1000 at ve 1000 deve bırakmıştı. Hz. Talha'nın Irak'tan günde elde ettiği gelir 1000 dinâr idi. Şerât (bir yer) tarafından ise daha fazlaydı.

Abdurrahmân ibn Avf'ın harasında 1000 atı vardı, 1000 devesi ve onbinlerce de koyunu vardı. Öldüğünde geriye bıraktığı servetinin dörtte biri 48,000'e ulaşmıştı. Zeyd ibn Sâbit ancak baltalarla kırılabilir altın ve gümüş bırakmıştı. Ayrıca 100.000 dinâr tutarında mal ve çiftlik bırakmıştı. Zübeyr Basra'da, Mısır'da, Kûfe'de, İskenderiyye'de köşkler yaptırmıştı. Medîne'deki evi, kireç, tuğla ve sâc (Hind ardıcı veya Tika ağacı) tan yapılmıştı. Sa'd ibn Ebu Vakkâs, Akîk'te bir köşk yaptırdı.

49 İbn Hişâm, es-Sire, 336-337.

50 İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, I, 35.

mişti...⁵¹. Bilâhare Emevî'ler devrinde bu lüks hayat alışkanlığı hızla gelişti. Mekke ve Medîne'de tavla ve satranç partileri tertîb edilmeye başladı. el-Kıyân adı verilen köle hânendelerin Bizans ve İran'dan imparatorluğun başkentine ve diğer vilâyetlere getirildiği belirtilir. Hattâ Medîne'de Büyût el-Kıyân adı verilen bu tür eğlence yuvaları açılmıştı⁵².

Peygamberin sade ve gösterişsiz yaşadığını gören insanlar, Hz. Ebu-bekir'in gösterişten uzak takvâ hayatı yaşadığını bilen insanlar, bu gelişmeleri bir türlü hazmedemiyorlardı. O devirde dışa açılma ve fetihler yapılmadığı için böyle davranıyorlardı denebilir. Halbuki Hz. Ömer büyük fetih hareketleri içinde, hiçbir zaman peygamber devrindeki yaşayışını değiştirmemişti. Yine Medîne sokaklarında halktan biri gibi dolaşüyor, sade bir elbise ile yetiniyordu. Hurma kabuğundan yataklarda yatıyor, bir abâ ile bir gömlek giyiyordu⁵³.

Devletin malını halka dağıtan halîfe, Selmân el-Fârisî'ye «Ben kral mıyım, halifemiyim?» diye soruyor, onun, «Eğer sen halkın arâzisinden bir veya daha fazla dirhem alıyor da onu gereken yere harcamıyorsan, halife değil, kralsın.» demesini ibretle dinliyordu. Yine aynı halife; Allah'a andolsun ki, «İster verilsin ister verilmesin, herkesin devlet malında hakkı vardır, hiç kimse diğerinden daha çok onda hak sahibi değildir. Ben de bu konuda herkes gibi bir ferdim. Sadece biz, Allah'ın Kitab'ında belirttiği bir yere ve Resûlullah'ın bildirdiği bir paya sahibiz. Kişinin İslâmdaki tecrübesi, kıdemi, zenginliği ve ihtiyâcına göre bu maldan alır. Allah'a andolsun ki, geriye bir şey kalırsa San'a dağındaki çoban da gelir bu maldan payına düşeni alır.» diyordu⁵⁴. Elbisesine deriden yama vurdurarak giyiyordu⁵⁵.

Hattâ Kûfe vâlîsi Sa'd ibn Ebu Vakkâs'ın bir binâ ve sokağın gürültüsünü önlemek için bir de kapı yaptırdığı ve şu seslerden beni kurtar, dediği Hz. Ömer'e nakledilip halkın bu binâyâ «Sa'd'ın konağı» dedikleri bildirilince; Muhammed ibn Mesleme'ye, «Git şu konağın kapısını yak ta gel.», demiş ve Sa'd'a yazdığı mektupta da, «Halkın girmesini önleye-

51 İbn Haldûn, Mukaddime, II, 543.

52 Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, el-Ağâni, IV, 52.

53 Fethi Osmân, et-Tarih el-İslâmi, ve'l-Mezheb el-Maddi, fi't-Tefsir, 146.

54 Taberi'den naklen, Fethi Osmân, a.g.e., 147.

55 İbn Haldûn, Mukaddime, II, 543.

cek, onların haklarını reddedecek ve meclisine gelmelerini engelleyecek kapı yapma.» demişti⁵⁶.

Sa'd ibn Ebu Vakkâs'a yazdığı mektupta şöyle diyordu: «Bana ulaştıran mektûbunda, halkın ganîmetleri paylaşırmanı istediği zikrediliyor. Sana bu mektûbun ulaştığı zaman, halkın sana getirdiği mal ve eşyâyı al ve orada bulunan müslümanlara dağıt. Toprağı ve nehirleri de işleyenlere bırak. Ta ki bu müslümanların vergileri arasında bulunsun. Çünkü eğer sen onları hazır bulunanlar arasında paylaşırsan, daha sonra gelenlere bir şey kalmaz.»⁵⁷

Hiz. Ömer'in «yaşarsa zenginlerin malının fazlasını alıp fakirlere dağıtacağını» söylediği nakledilir⁵⁸.

İmâm Ebu Yusuf Hiz. Ömer'le ilgili şöyle bir vak'ayı nakleder: «Ebu Yûsuf dedi: Muhammed ibn Amr ibn Alkame, Ebu Seleme ibn Abdurrahmân ibn Avf'dan, o da Ebu Hüreyre'den rivâyetle bana şöyle anlattı: Vâlisi bulunduğum Bahreyn'den 500,000 dirhem mal getirdim. Akşam vakti Hiz. Ömer'in yanına vardım; ey mü'minlerin emiri, bu malı al, dedim. «Ne kadar o?» dedi. Beşyüz bin dirhem, dedim. Beşyüzbinin ne kadar olduğunu biliyor musunuz? dedi. Ben de evet, beş tane yüzbinin toplamı dedim.»⁵⁹

Hiz. Ali'nin de bu konuda ne kadar titiz davrandığını kendi öz kardeşi ile aralarında geçen şu olay göstermektedir: «Nakledilir ki Akil ibn Ebu Tâlîb Kûfe'ye kardeşinin yanına gelmiş, Hiz. Ali «Hoş geldin safâlar getirdin, buraya geliş sebebin nedir?» demiş o da, «Atiyyemizin gecikmesi ve ülkemizde fiyatların pahalılaşmasıdır. Benim büyük bir borcum var, bana yardımcı olası diye geldim.» demiş. Hiz. Ali, «Allah'a andolsun ki, benim atiyyemden başka bir malım yoktur, o gelirse bunu sana veririm.» demiş. Akil, «ta Hicaz'dan sana gelişim atiyyen için mi? Senin atiyyen bana ne eder, hangi ihtiyâcımı karşılar?» demiş. Hiz. Ali, «dur bakalım, benim bundan başka bir malımın olduğunu mu biliyorsun? Yoksa seni müslümanların malına ileterek Allah'ın beni cehennem ateşinde yakmasını mı istiyorsun?» demiş. Akil «Vallâhi ben onu bana ulaştıracak bir adama gidersem onu verir.» demiş. Hiz. Ali de, «Güle güle,» demiş. Oradan Muâviye'nin yanına gelmiş, Muâviye «Hoş geldin ey

56 FethiOsmân, a.g.e., 149.

57 Ebu Yûsuf, Kitâb el-Harâc, 56; Fethi Osmân, a.g.e., 160.

58 Fethi Osmân, a.g.e., 147.

59 Ebu Yûsuf, Kitâb el-Harâc, 84; Belâzûri, Fütûh el-Büldân, 439-440.

Ebu Tâlib'in oğlu, hoş geldin yanına.» demiş... Muâviye ona üçyüzbin dinâr verilmesini emretmiş ve «Yüzbini ile borcunu ödersin, yüzbini ile yakınlarını ziyâret edersin, yüzbini ile kendini rahatlatırsın.» demiş⁶⁰.

Gerek Muâviye, gerekse diğer Emevî hükümdârları bu noktada öteki milletlerin hükümdârları gibi davranırlar. Sadece Emevî hânedânı içinde II. Ömer diye bilinen Ömer ibn Abdülazîz bu tür davranıştan kaçınır. Emevî'ler devrinde yeni müslümanlar için yapılan uygulamayı kaldıran Ömer ibn Abdülazîz'e memûrlarından biri; Bu vergi sisteminin mâliyyeyi bomboş bırakacağını söyleyince; o büyük halife şu karşılığı verir: «Allah'a andolsun ki, bütün insanların müslüman olduğunu görmekten memnûn olurum. Hattâ öyle ki senin ve benim hayatımızı kazanmak için kendi ellerimizle toprağı işlemeye mecbûr kalmamızı isterdim⁶¹.»

Ekonomik alandaki bu gelişmeler; İslâm dünyasında ve özellikle Mekke, Medîne gibi merkezî şehirlerde müreffeh ve lüks bir hayatın baş göstermesine sebep oldu. Bu durum, Asr-ı Saâdet'in o mütevazî hayatına alışmış veya duyarak onun iştîyâkı ile yetişmiş olan samimî müslümanları rahatsız etmiş, engel olamayınca da dünyadan el-etek çekerek kendilerini zühd ve takvâya vermelerine sebep olmuştur. Böylece zühd ve takvâ ile başlayan hareket, İslâm düşüncesinin disiplinlerinden birisi olan tasavvufun kurumlaşp kök salması sonucunu doğurmuştur. Öyle ki bu insanlar toplumdaki uzak kalmayı ve sosyal hayata karışmamayı bir hayat felsefesi haline getirmişlerdir. Hattâ bunlardan «bazıları devletin kazdığı kuyudan hayvanlarını sulamaktan kaçınmış.»⁶², «tek meşrû olmayan iş, devlet katında görev almaktır, devlet katında görev almak küfürdür»⁶³ diyerek, «ticâret ile kazanılan bir dirhem, maas olarak alınan on dirhemden daha iyidir.»⁶⁴ görüşünü hayat düstûru haline getirmişlerdir.

İşte böylece sosyo-politik, kültürel ve ekonomik şartlar İslâm düşüncesinin beşeri cephesinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. İlâhî cephesi ise değişmeksizin başvurulan ana kaynak olma özelliğini devam ettirmiştir.

60 İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, I, 75-76.

61 Philip K. Hitti, a.g.e., II, 551, İbn el-Cevzî'den naklen.

62 Şa'râni, Levâkih el-Envâr, 43.

63 İbn Sa'd, Tabakât, 54.

64 İbn Sa'd, a.g.e., VI, 68; A. S. Tritton, İslâm Kelâmı, 13-14.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülkâhir el-Bağdâdi, el-Fark Beyn el-Firak, Türkçe çev. E. Ruhi Fırlalı, İstanbul-1979.
- Abdülhamid İrfân, İslâmda i'tikâdi Mezhepleri ve Akâid Esâsları, Türkçe çev. M. Saim Yeprem, İstanbul-1981.
- el-Behiyy Muhammed, el-Cânib el-İlâhi min et-Tefkir el-İslâmi, Kâhire-1967.
- Buhârî, Sahih, I-VIII, İstanbul-1982.
- Corbin Henri, Histoire de la Philosophie Islamique, Paris-1964.
- Corci Zeydân, Tarih et-Temeddün el-İslâmi, Kâhire-1922.
- Ebubekir İbn el-Arabî, el-Avâsım min el-Kavâsım, Neşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kâhire-1375.
- Ebu'l-Ferec el-İsbahâni, el-Ağâni, Kâhire-1285.
- Emîn Ahmed, Fecr el-İslâm, Beyrut-1969.
- Emîn Ahmed Duhâ'l-İslâm, I-III, Beyrut, Tarihsiz.
- Ebu Yûsuf, Kitâb el-Harâc, Türkçe çev. Ali Özek, İstanbul-1970.
- Fahredden er-Râzi, İ'tikâdât Firak el-Müslimin ve'l-Müşrikin, Kâhire-1978.
- Hitti Philip K., Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Türkçe çev. Saliğ Tuğ, İstanbul-1980
- İbn Abd Rabbih, el-İkd el-Ferid, Kâhire-1302.
- İbn Asâkir, Tarih el-Kebir, Neşr. A. Bedrân, Dimaşk-1332.
- İbn Haldûn, Mukaddime, I-III Neşr. Ali Abdülvâhid Vâfi, Kâhire-1965.
- İbn Kesir, Tefsir el-Kur'ân el-Azîm, Neşr. A. Aşûr ve arkd. Kâhire Tarihsiz.
- İbn Kuteybe ed-Dineveri, el-İmâme ve's-Siyâse, I-II, Kâhire-Tarihsiz.
- Mes'ûdi, Mürûc ez-Zeheb, I-IV, Neşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kâhire-1964.
- Kutub Seyyid, Hasâis et-Tasavvur el-İslâmi, Beyrut-1967.
- Osmân Fethî, Tarih el-İslâmi vel'-Mezheb el-Maddî, Küveyt-1969.
- Safâ Zebihullah, Tarih-i Edebiyat der İnan, Tahran-1964.
- Şehristâni Abdülkerîm, el-Milel ve'n-Nihal, I-II, Beyrut-1975.
- Süyûtî, Tarih el-Hulefâ, Kâhire-1969.
- Şibli Nu'mânî, el-Fârûk Ömer, Türkçe çev. Talip Alp, İstanbul-1980.
- Taberî, Tarih, Neşr. De Goeje, Leyden-1901.
- Tancî Muhammed, Mezhepler Tarihi Ders Notları, İst. Yüksek İslâm Enstitüsü-1971.
- A. S. Tritton, İslâm Kelâmı, Türkçe çev. Mehmet Dağ, Ankara-1983.
- Ülken Hilmi Ziya, İslâm Düşüncesine Giriş, İstanbul-1954.